

TANÁCSI FELMÉRÉS

HAJNÁCZKY TAMÁS

„Nem szabad őket lenézni”

A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években

Forrásválogatás

Vál., jegyz. Nagy Pál

Szerk. Kujbuszné Mecsei Éva

A Magyar Nemzeti Levéltár

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának

Kiadványai, II.

Nyiregyháza, 2015.

367 oldal

(Közlemények, 45)

„a rendszernek ők sem egy eldobott, és megtagadt emberei, hanem a társadalomban ugyanolyanok, mint mindenki más ember...” (171. old.)

„ahol cigány család le akart telepedni, ott mindkét szomszédságból a harmadik szomszéd is el akart költözni...” (123. old.)

FORRÁSOK

Az 1950-es években komolyabb szociológiai vizsgálatok nem készültek a magyarországi cigányság helyzetéről, Kemény István és munkatársai kutatásaira még közel két évtizedet kellett várni.¹ Azóta pedig túl hosszú idő telt el ahhoz, hogy interjúk segítségével eleveintsük fel a múltnak ezen szelétét, csupán néhány akkori riportra támaszkodhatunk.² Emiatt a magyarországi cigányság 1950-es évekbeli helyzetéről, az új

politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedésnek a cigányság mindennapjaira gyakorolt hatásáról alig vannak ismereteink, szinte kizárólag az államigazgatás irattermésére hagyatkozhatunk. Az elmúlt évtizedben számos kiadvány és közlemény látott napvilágot a magyarországi cigányságra vonatkozó szocialista korszakbeli forrásokkal, melyek a pártállam felsőbb szervei által kibocsátott dokumentumokat,³ valamint egy-egy megye (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés, Szabolcs-Szatmár) vagy város (Pécs) cigánysággal kapcsolatos forrásait közölték.⁴

A forrásközlések azonban csak elvétve tartalmaztak anyagokat a cigányság 1950-es évekbeli helyzetéről. Mélyebb ismeretekre Nagy Pálnak köszönhetően tehattünk szert, aki felhívta a figyelmet egy egyedülálló Szabolcs-Szatmár megyei forrásgyűjtésre. A 2010-ben kiadott *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember”*. Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiából (1951–1961) című munkája a Megyei Tanács szerveitől, valamint a tanácsoktól származó, a cigánysággal kapcsolatos dokumentumokat, illetve korabeli sajtócikkeket közölt. Mostani forráskiadványa pedig az 1957-ben és 1959-ben végrehajtott Szabolcs-Szatmár megyei felmérések közszégi jelentéseit és községsoros adatait tartalmazza.

A cigányságot érintő megyei szintű kezdeményezésekről a szocialista korszakban, s különösen az 1950-es években mindeddig csak hézagos ismereteink voltak. A Nagy Pál által közzétett községsoros adatok komoly adalékokkal szolgálnak a szabolcs-szatmári cigányság társadalomtörténetéhez. Ilyen mélységű adatok ez idáig ebből a korszakból nem kerültek felszínre. Hasonló felmérést – úgy tudjuk – egyedül Zala megyében végeztek, ám részletes adatai még nem ismertek.⁵

1 ■ Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény István szociológussal. *Kritika*, 1990. 10. szám, 24–27. old.; A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében. Interjú Havas Gáborral. *Esély*, 1999. 6. szám, 83–99. old.

2 ■ Mindenekelőtt Csalog Zsolt műveire, I. *Kilenc cigány*. Kozmosz Könyvek, Bp., 1976.; *Cigányon nem fog az átok*. Maceenas, Bp., 1988.

3 ■ Hajnáczy Tamás: Titkos ügyiratok a pártállam cigánypolitikájából. *Romológia*, 2014. 6–7. szám, 110–143. old.; Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008. 1. szám, 257–272. old.; Kozáry Andrea: Jelentés „a cigány lakosság körében végzett rendőri munkáról”. *Múltunk*, 2008. 4. szám, 265–274. old.

4 ■ Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozsa András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*.

Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005.; Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról I–II. *Múltunk*, 2013. 1. szám, 237–272. old. és 2014. 3. szám, 152–211. old.; Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008.; Nagy Pál (szerk.): *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember”*. Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiából (1951–1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyiregyháza-Gödöllő, 2010.; Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): *Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959–1990*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2003.

5 ■ MNL OL XXVIII-M-8.3. d.

A SZABOLCS-SZATMÁRI FELMÉRÉS

A pártállam kialakulása után a cigányság helyzetének átfogó értékelése és a központi cigánypolitika megalkotása több mint egy évtizedig váratott magára. A magyarországi cigányság helyzetét, akárcsak a Horthy-korszakban, nagyrészt közegészségügyi⁶ és rendészeti⁷ kérdésként kezelték, sőt átvették a korábbi intézkedések és diskurzus számos elemét is. Egyesek koncentrációs táborok létrehozásának gondolatától sem riadtak vissza, ami hangot kapott folyóiratok hasábjain és tanácsi beszámolóikban is. 1955-ben fogalmazódott meg először a pártállam igénye központi cigánypolitikára és ezzel együtt a szándék az adatgyűjtésre, a cigányság helyzetének a rendészeti és közegészségügyi szempontokon túlmutató feltárására. Az illetékes szervekre, megyei jelentésekre, valamint szakértőkre hagyatkozva a felelősök elkészítettek egy határozattervezetet, amelynek megvitatása végül lekerült a napirendről.⁸ A tanácsi adatszolgáltatásra hagyatkozó, első átfogó, országos felmérést a magyarországi cigányság viszonyairól a Munkaügyi Minisztérium kezdeményezte 1957-ben.⁹ Ezzel egy időben a Művelődésügyi Minisztérium létrehozta a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét. A megyei tanácsok nagy része az MCKSZ sürgetésére határozta el a cigányság helyzetének megvitatását, valamint terjedelmesebb jelentések készítését.¹⁰

A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács feltételezhetően egyrészt az országos fejlemények, másrészt a megyében már korábban, 1951-ben és 1955-ben végzett tanácsi¹¹ felmérések ismeretében fogott bele egy újabb felmérésbe 1957-ben, melynek szükségességét a Megyei Tanács VB elnöke a következőkkel indokolta:

„A megyei tanács már több ízben foglalkozott a cigányság helyzetének a megjavításával. [...] Szükséges, hogy a már megkezdett munkának újabb lendületet adjunk. Meggyorsítsuk életkörülményeiknek a javulását. Célunk eléréséhez vezető utat, csak úgy tudjuk megtalálni, hogyha életkörülményeiket az eddiginél még behatóbban megismerjük. Ez csak úgy lehetséges, hogyha megfelelő adatokat tudunk ehhez gyűjteni.”¹²

A megyei tanács a Munkaügyi Minisztérium felmérésénél jóval alaposabb és számos új szempontot is bevonó felmérésre készült.¹³ A megyei vezetés kérdőívet szerkesztett, amelynek a *Családi lap* megnevezést adta, a kitöltéséhez pedig előírta, hogy a megbízottak „lakásról-lakásra járva töltsék ki azt”, sőt azt is kikötötte, hogy az „adatgyűjtés ne a leghivatalosabb tónusban folyjék le”, s ne forduljon elő, hogy a cigány lakosokat a kérdőív kitöltésére berendeljék a tanácsra vagy a cigánytelep egy kijelölt helyére. Világossá tette, hogy vannak olyan kérdések is a kérdőívben, amelyeket nem szabad a cigány lakosoknak feltenni. Egyrészt azért, nehogy azt higgyék,

hogy segélyben vagy ruhaellátásban részesülnek, és emiatt „feleslegesen zaklassák a hatóságokat”, másrészt egyes kérdéseket sérelmezhetnek is. A „rendes polgári foglalkozást űző” és „nagyrészt már asszimilálódott”, a nem cigány lakosság között elszórta élő cigányokkal kapcsolatban pedig a tanácsi rendelet azt is előírta, hogy az adataikat ne a Családi lapokon, hanem egy mellékelt külön lapon kell feltüntetni. Ezt azzal indokolták, hogy sértheti a „rendes polgári foglalkozást űzőket”, ha ugyanúgy kezelik őket, mint a cigányság kevésbé beilleszkedett tagjait. Arról azonban egy sor sem szólt az utasításban, hogy mégis kit tekintsenek cigánynak az illetékes tanácsok.¹⁴ A Családi lapok mellett az érintett tanácsoknak – az alább felsorolt témákat érintve – jelentést kellett készíteniük a településükön élő cigányság helyzetéről, és megoldási javaslatokkal is elő kellett állniuk. Be kellett számolniuk a tanköteles korú gyermekek oktatási helyzetéről, az analfabetizmust felszámoló tanfolyamokról, valamint arról, hogy a településen élnek-e cigány értelmiségiek. Ki kellett térniük a cigány lakosság életkörülményeire (lakás, ivóvízellátás, WC, ételmezés, közegészségügy), jövedelmi viszonyaira, továbbá családjogi problémáikra, közeleti tevékenységükre, illetve az idevágó rendészeti kérdésekre.¹⁵ Külön lapon kellett rögzíteni a cigánytelepek adatait is: elnevezését, távolságát a település központjától, a WC-k és kutak számát, illetve minőségét. Mindezeket túl fel kellett jegyezniük, hogy hány család lakik a cigánytelepen, van-e vajda, űzik-e még az „ősi foglalkozásokat”, továbbá hogy „milyen cigánynak tartják” az ott élőket (219. old.).¹⁶ A megyei főorvos a tanácsi adatszolgáltatás eredményeire csak részben hagyatkozva készített egy jelentést *A cigányság helyzete és az ebből adódó feladatok* címmel, melyet az MTKV 1957 decemberében tárgyalt, és annak alapján határozatot fogadott el. A megyei ülés viszonylag nagy port kavart helyi szinten, egyrészt azért, mert számos minisztériumi tisztségviselő részt vett rajta, másrészt mert a *Keletmagyarország* is cikkezett róla (181–210. old.).

Az imént említett módon keletkezett tanácsi beszámolóikban elmerülve rendkívül tartalmas és hézag-

6 ■ Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszeromosztások a cigánytelepeken (1941–1985)*. Roma Sajtóközpont, Bp., 2002.

7 ■ Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „Gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Csokonai, Debrecen, 2004.; Horváth Ferenc: *A telepen lakó cigányok helyzete. Belügyi Szemle*, 1963. 2. szám, 74–80. old.

8 ■ Feitl: *A cigányság ügye*, 257–266. old.

9 ■ Kereskényiné: *Források a Békés megyei*, 152–153. old.

10 ■ Sággy Erna: *Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. Múltunk*, 2008. 1. szám, 276–295. old.

11 ■ Nagy (szerk.): *„Ugyanolyanok”, 14. old.*

12 ■ *Uo.* 144–145. old.

13 ■ Nagy Pál: *Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben*. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 15. A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest–Gödöllő, 2010. 311–319. old.

pótló forrásgyűjteménnyel találja szemben magát az olvasó. A forráskiadvány a tanácsi jelentések közlésén túl tartalmazza az 1957-es és 1959-es felmérések községsoros adatait is, melyek rendkívül részletes ismeretekkel szolgálnak – a tanácsi felmérések hiányosságaival együttvéve is – az adott településhez tartozó cigány lakosságról (1. táblázat). A községsoros adatok komoly támpontul szolgálhatnak a gettósodás folyamatának történeti vizsgálatához, valamint kvantitatív elemzésük is indokolt lehet.¹⁷

A tanácsi jelentések tekintélyes része meglehetősen lesújtó képet festett az adott településen élő cigányságról, felrótták dorbézoló, munkakerülő életmódjukat, alkalmatlanságukat az együttélésre. A következőkben idézett sorok kiváló példái a jelentésekben meghúzódo szemléletnek:

„Nyár folyamán munkaidő alatt legtöbbet a Szamos partján szeretnek henyélni” (62. old.); vagy „Amikor egy kis jövedelemre, keresetre tesznek szert, akkor egy-két napig meggondolatlanul költekeznek, utána pedig nyomorognak” (37. old.).

Egyes helyeken volt olyan vélemény is, hogy egyenesen erőszakkal kell őket munkára bírni a kényszermunkatábor gondolatától kissé sem elhatárolódva,¹⁸ valamint felhívták a figyelmet a rendszeres rendőrségi ellenőrzés szükségességére:

„10–12 család van, kik a munkát csak időnként folytatják, ezeknek hatósági munkakijelölést javasoljuk munkatáborban, kényszerítve az állandó munka végzésére.” (80. old.) – „Azokat a munkakerülő és csavargó életmódra hajlamos cigányokat, akik rontják a többieket is, könyörtelenül kényszermunkára elvinni. Ezt csak telepenként 2–3 egyénnel kellene megtenni évente rendszeresen 2–3 évig, egész biztosra vehető, hogy megváltozna a munkához való viszonyuk.” (47. old.)

Számos tanács jóval mérsékeltabb ellenszenvvel viseltetett a cigánysággal szemben, sőt gyakoriak voltak a

cigányság beilleszkedési törekvéseit elismerő mondatok is:

„Van a községben 2 család, aki jelenleg is tagja a Nagyecsed-i Vöröscsillag Tsz-nek, s ezek életkörülményei igen nagy változásokon ment keresztül, mert ezek a tagok ma már új, cseresep házakat építettek és jószággal, valamint igen szép anyagiakkal rendelkeznek.” (146. old.)

Néhány tanács pedig egyenesen megtagadta a felmérés teljes végrehajtását, előfordult olyan község, ahol a Családi lapok egészségügyi részének kitöltését „igen sértőnek” tartották volna az érintett cigány családokra nézve, tekintettel arra, hogy azonos körülmények között éltek, mint a település nem cigány lakossága. Hasonló megfontolásból egy másik településen csak a feljegyzés című nyomtatványt töltötték ki.

A forráskiadvány számos információval szolgál a szabolcs-szatmári cigánytelepek helyzetéről, valamint a cigánytelepi lakosság életkörülményeinek megjavítása érdekében tett intézkedésekről, kezdeményezésekről. A cigányság lakhatási helyzetéről a jelentések markáns része kimondottan lehangoló látványról számolt be, és közegészségügyi szempontból sokukat komolyan kifogásolta:

„Ezek nagyon primitív életet élnek. Telekhegyük, házuk nincs, kunyhókban, putrikban laknak, melyeknek kinézése kívül belül igen elhanyagolt. Piszkosak, bútorzatuk minimális, esetleg családonként van egy-egy fekvőhely. [...] Tetűgyakori náluk. Kútjuk egyáltalán nincs, idegen udvarokból hordják a vizet és a közutakról, veszélyeztetve ezzel azok egészségügyi állapotát. WC-t egyáltalán nem használnak, a környező földeken, és fasorokban végzik szükségletüket a környező lakók bosszúságára.” (132. old.)

Fontos megemlíteni, hogy több tanács kiemelte az adott településen élő cigánysággal kapcsolatban, hogy kimondottan ügyelnek a tisztaságra, rendszeresen meszelnek, és hogy e tekintetben nincs lényegi különbség a cigány és a nem cigány lakosok között. A következő idézetek remek példái annak, hogy a tanácsok nem minden esetben ítélték meg negatívan a cigányságot „tisztaság”¹⁹ szempontjából:

„A cigány családok lakásukat tisztán tartják, a szükséges meszelési és takarítási munkálatokat elvégzik.” (3. old.) – „Általában a rendszerető cigányok lakóházai meglepően kívül belül tiszták, évenként többször kimeszelve, ami az épületen meg is látszik.” (100. old.)

A tanácsi jelentések szerint a cigánytelepeken az egyik legfőbb problémát a WC, valamint a tiszta ivóvíz hiánya okozta. A cigány lakosság helyenként béleletlen gödörből, úgynevezett sirkútból, vagy szennyezett

14 ■ Nagy (szerk.): „Ugyanolyanok”, 144–146. old.

15 ■ Uo. 147–148. old.

16 ■ Az 1957-es megyei felmérés cigánytelepekkel kapcsolatos adatait l. bővebben: Nagy (szerk.): „Ugyanolyanok”, 358–428. old.

17 ■ A levéltári források kvantitatív elemzéséről l. bővebben: Barina Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Gondolat, Bp., 2012. (Angol nyelven: Ildikó Barina – Andrea Pető: *Political Justice in Budapest after World War II*. CEU Press, Bp., 2015.); Csepeli György – Prazsák Gergő: Utak a sorstalanságba. *Kritika*, 2015. 5–6. szám, 2–5. old.

18 ■ *A Népegészségügy* című folyóirat hasábjain a 1940-es évek második felében is felmerült a kényszermunkatáborok gondolata, vö. Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története*. Osiris, Bp., 2009. 144. old.

19 ■ Lásd bővebben: Prónai Csaba: A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban. In: Kovács Nóra – Osvát Andrea – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai, Bp., 2004. 254–256. old.

kutakból nyerte a vizet mindennapi szükségleteihez. Nem egy tanácsi jelentés megemlítette, hogy a cigánytelepen illemhelyet vagy betonkutat épített, vagy annak szorgalmazásába kezdett. Említés szintjén megjelenik egy-egy község jelentésében, hogy a cigány lakosság a földosztás során házhelyhez vagy termőföldhöz jutott. Az imént említettek azért fontosak, mert az elterjedt vélekedés az, hogy a földosztás a magyarországi cigányságot teljes mértékben mellőzte. Ezekről és más ismert,²⁰ szinte kivételszámba menő esettől eltekintve a földosztáskor valóban „megfeledeztek” a cigányságról. A cigánytelepi lakosság egy részének a helyzetén valamelyest javított a számukra biztosított ingyenes házhely, melyet a 155/1951. sz. minisztertanácsi rendelet tett lehetővé.²¹ A forráskiadvány valóban hézagpótló e téren is, mivel a telekjuttatásokról helyi szintű adatok ilyen mennyiségben eddig még nem kerültek felszínre. Ez a lehetőség olyan szinten beépült a köztudatba, hogy az MSZMP KB PB 1961-es párthatározatának a végrehajtására kiadott 1–72. sz. elnökhelyettesi utasítás is ezzel a lehetőséggel, valamint a tanácsok közreműködésével szeretne volna felszámolni a cigánytelepeket. Azzal viszont nem számoltak, hogy az ingyenes házhelyjuttatás 1957-ben megszűnt, részben épp emiatt indították el a CS-lakás programot.²² A házhelyjuttatások azonban sok helyen nem mentek zökkenőmentesen; sokszor a nem cigány lakosság tiltakozását váltotta ki, ha cigány lakosnak jutattak telket a közelükben. Továbbá a kedvezményezettek helyenként nem építkeztek a telekre, hanem „üzérkedtek” vele, vagy vályoggyödröt ástak, és a kitermelt vályogot eladták.

Az 1950-es években a Népművelési Minisztérium a cigány lakosság részére analfabéta-tanfolyamokat szervezett, az eddigi szakirodalom és a nyilvánosságra került források alapján egyelőre rendkívül keveset tudunk ezek helyi szintű megvalósulásáról és sikerességéről. A forráskiadvány itt is kimondottan fontos adalékokkal szolgál. Számos településen szerveztek analfabéta-tanfolyamot, vagy tervezték indítását. A cigány felnőttek bevonása érdekében időnként „agitációhoz” folyamodtak, valamint a „rendőri beavatkozástól” sem ódzkodtak. Télvíz idején a felnőtteknek – a cigány gyermekekhez hasonlóan – komoly nehézséget okozott, hogy részt vegyenek az oktatásban:

„A jelenlegi elbeszélgetés során mintegy 18–20 felnőtt jelentkezett oktatásra, esti tagozatra. Ennek hiányossága az, hogy a sáros időjárás alkalmával, ruhátlanság, illetve megfelelő lábbeli hiánya miatt nem járnak majd iskolába.” (116. old.)

KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK

„Az 1950-es években a cigánykérdés, illetve a hatalmi politika társadalomszervező elképzeléseinek főku-szában Szabolcs-Szatmár megye állt” – írja Nagy Pál a kiadvány bevezetőjében (17. old.). A korábbi, már idézett forráskiadványban pedig azt állította, hogy

Szabolcs-Szatmár megyében fogalmazódtak meg először azon elgondolások, amelyek az 1960–70-es években az országos cigánypolitikában is meghatározóvá lettek, például a telepélszámolás gyakorlata vagy a cigányügyi koordinációs bizottságok létrehozása.²³ Az ismert levéltári források fényében azonban úgy tűnik, Szabolcs-Szatmár megye nem volt olyan jelentős hatással az országos cigánypolitikára, mint azt Nagy Pál állítja. 1956-ban a Magyar Dolgozók Pártja napirendre tűzte a cigányság helyzetének megvitatását, melyhez anyagokat kért be többek között a Népművelésügyi Minisztériumtól. Az nemcsak Szabolcs-Szatmár megyében gyűjtött információkat és szervezett helyszíni vizsgálatot, hanem Baranyában és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is.²⁴ Az 1950-es évek végén a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének valamennyi megye küldött – viszonylag terjedelmesebb – jelentést, hasonló problémákat, kezdeményezéseket vetve fel, mint Szabolcs-Szatmár megye. Továbbá az 1959-ben datált szabolcs-szatmári beszámoló nem értékelte maradéktalanul kifogástalannak a megye ez irányú tevékenységét:

„A cigányság helyzetének javítására irányuló munka csak úgy vezetne nagyobb eredményre, ha annak volna állandó gazdája. [...] Miután a megyénél sincsen állandó gazdája a cigány kérdésnek, így az ezzel a kérdéssel való foglalkozás kampányszerű. Évenként, esetleg félévenként fellángol, majd ellanyhul. Ez ráüti a bélyegét a járási, városi és községi munkákra is.”²⁵

A cigánytelepek felszámolásának az 1960-as évek második felétől életbe lépő koncepciója sem helyben keletkezett. Az úgynevezett CS-lakás program – melybe nem cigány lakosokat is bevontak – különböző minisztériumok együttműködésével jött létre, mivel az 1961-ben lefektetett telepélszámolási elképzelés egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.²⁶ Bizonyos elemek egyedül az 1961-es párthatározat végrehajtá-

20 ■ Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 1. szám, 229–231. old.

21 ■ 155/1951. (VIII. 14.) M. T. számú rendelet az egyéni családirház építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1952. 259–260. old.

22 ■ Hajnáczy: Az 1961-es párthatározat margójára, 240–41. old.

23 ■ Nagy (szerk.): „*Ugyanolyanok*”, 12. old.

24 ■ Feitl: *A cigányság ügye*, 258–259. old.

25 ■ MNL OL XXVIII-M-8 3. d.

26 ■ Hajnáczy Tamás: A tiboldaróci barlanglakások felszámolása, avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013. 10. szám, 82–86. old.

27 ■ Hajnáczy: Az 1961-es párthatározat margójára, 245–247. old.

28 ■ Hajnáczy: Titkos ügyiratok, 117–118. old.; Hajnáczy Tamás: „Érzékeltetni kell, hogy az a kínlás, amit 1961 óta folytatunk nem volt hiábavaló.” A pártállam cigánypolitikája az 1960-as, 1970-es években. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *III. Romológus konferencia. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 33. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2014. 297–310. old.; Pogány György – Bán Géza: A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. *Munkaügyi Szemle*, 1958. 5. szám, 42–45. old.

sára kiadott 1-72/1961-es elnökhelyettesi utasításban lehetők fel, melyek származhattak a megyéből, azonban le kell szögezni, hogy más megyékben is zajlottak hasonló kezdeményezések; az illetékes tanács ingyenes telekhelyet vagy az építkezéshez segítséget nyújtott a cigánytelepi lakosoknak.²⁷ A Tárcaközi Koordinációs Bizottság, valamint a különböző megyei Cigányügyi Koordinációs Bizottságok csak az 1960-as évek végétől jöttek létre, amikor a pártállam felső vezetése felismerte, hogy a Művelődésügyi Minisztérium keretében működő Társadalmi Bizottság nem képes ellátni a koordináló tevékenységet a cigányság ügyeiben. Ezért létrehozták a Tárcaközi Koordinációs Bizottságot, illetve az országos szerv mintájára a megyei Cigányügyi Koordinációs Bizottságokat. Helyenként városi és járási bizottságok is létesültek.²⁸

„A megye 1950-ben történt létrehozásával olyan területté vált, ahol a legnagyobb számban és arányban élt cigány népesség” – jelenti ki Nagy Pál a bevezetőjében (17. old.). Ez az állítás némi kiegészítésre szorul. Az 1950-es években Pogány György és Bán Géza tanácsi adatszolgáltatásra hagyatkozó becslése alapján lehet azt állítani, hogy ebben a megyében volt a legmagasabb a cigány lakosság száma (Szabolcs-Szatmár: 22 400, Borsod-Abaúj-Zemplén: 19 000).²⁹ Ezzel szemben más adatok szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt magasabb. Az 1949-es – önbevalláson alapuló, ennek figyelembevételével kezelendő³⁰ – népszámlálás szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 6500, míg Szabolcs-Szatmár megyében 5600 személy vallotta magát cigány származásúnak.³¹ A korabeli – szintén tanácsi adatszolgáltatásra hagyatkozó – cigánytelep-felmérések komoly támpontként szolgálnak, tekintettel arra, hogy ebben az időszakban a cigányság nagyrészt még telepeken lakott. Az MSZMP KB PB által 1963 novemberében tárgyalt jelentés szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 5904 család lakott cigánytelepen, míg Szabolcs-Szatmár megyében 4524;³² az Építésügyi Minisztérium által szorgalmazott 1964-es telepelmé-

rés szerint viszont 25 631, illetve 17 380.³³ A további felmérések szintén amellel érveltek, hogy a szocialista korszakban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt legmagasabb a cigány lakosság lélekszáma, aminek háttérben a nehézipar vonzása miatt kialakuló migrációs folyamatok is álltak.³⁴

Nagy Pál bevezetője azt is leszögezi, hogy az „1957-ben és 1959-ben végzetett felmérések egyedülállóak, hasonlók egyetlen más megyében sem készültek” (17. old.). Valójában a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének iratanyagában található egy Zala megyei dokumentum, amely beszámol arról, hogy a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága elrendelt egy tanácsi felmérést a cigányság helyzetének a feltárására. Az összeírás során az érintett tanácsoknak „minden cigányszemélyt (muzsikus cigányokat kivéve) korra és nemre tekintet nélkül” nyilvántartásba kellett venniük kék színű egyéni (1-2. kép), valamint fehér színű családi nyilvántartási lapokon. A muzsikus cigányok összeírásának mellőzését a következőkkel magyarázta az utasítás:

„A nyilvántartásba vétel szempontjából tehát nem tekinthető cigánynak a népzénesz, muzsikus cigány ha ezen tevékenységét foglalkozás gyanánt űzik s állandó jelleggel a község (város) területén laknak. Tehát az összeírás szempontjából cigánynak a vályogvető, teknővájó kolompár, sátoros cigány számít.”³⁵

A összeírást elrendelő utasítás viszonylag részletesen kitért arra, hogyan kell kitölteni a nyilvántartó lapokat. Az egyéni nyilvántartó lapon személyi és kulturális adatokat, illetve a vagyonra és a munkaviszonyra vonatkozó adatokat kellett rögzíteni. A családi nyilvántartó lapokon pedig a családfenntartó, a feleség vagy az élettárs, illetve a szülőkkel együtt élő gyermekek és hozzátartozók személyi adatait. A járási és városi tanácsoknak a következő kérdésekre kellett válaszolniuk és továbbítaniuk a nyilvántartó lapokkal együtt a megyei tanácsnak:

„A járás területén hány községben él cigány? Hány cigánycsalád van? Hány cigányszemély van? Hány cigánynak van lova? Hányanak van mezőgazdasági ingatlana? Hányanak van házingatlana? Tulajdoni hányada? Hány ház van cigányok tulajdonában? Ebből hány a tőmés, téglá vagy egyéb ház? Hány cigány van állandó munkaviszonyban? Hányan végeznek rendszeresen alkalmi munkát? Hányanak van valamilyen szakképzettsége? Hányan végeztek főiskolát, egyetemet? Középközpont? Ált. isk. VIII. osztályát? Ált. isk. IV. osztályát? Egyéb iskolát, tanfolyamot? Hányan beszélnek a »cigánynyelvet«? Beszélnek idegen nyelven? Hány volt katona? Ezek közül hány ért el altiszti, vagy tiszt rangot? Hány cigánypár él anyakönyvvezető előtt kötött házassági kötelékben, hány pár él házasságon kívül (élettársi, »vadházás») viszonyban?”³⁶

29 ■ Pogány György – Bán Géza: *A magyarországi cigányság helyzetéről*. Bp., 1957. 1. sz. melléklet, OSZK MD 11 488.

30 ■ Bővebben: Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdaság átmeneti időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum, Bp., 2005. 213–222. és 408–452. old.; Cserti Csapó Tibor: *A cigány népesség a gazdasági-társadalmi átszervezésben*. PTE BTK Oktatókutatási Központ – Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 12–18. old.

31 ■ Pogány-Bán: *A magyarországi cigányság helyzetéről*, melléklet

32 ■ MNL OL M-KS-288 f. 5/1963/319. ó. e.

33 ■ Bencsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig*. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Bp., 1988. 31. old.

Más szakirodalmi adatok szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 23 197, Szabolcs-Szatmár megyében 17 380 személy lakott cigánytelepeken. Vö. Berey Katalin: *Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása 1961–1985*. In: Berey Katalin – Horváth Agota: *Esély nélkül*. Vita, Bp., 1990. 37. old.

34 ■ Bencsik: *A Magyarországon élő cigánylakosság*, 21–22. old.

35 ■ MNL OL XXVIII-M-8 3. d.

36 ■ MNL OL XXVIII-M-8 3. d.

1. táblázat. AZ 1957. ÉVI FELMÉRÉS KÖZSÉGSOROS ADATAI HODÁSZ PÉLDÁJÁN SZEMLELTETVE

Sorszám 5.			Község neve: Hodász				Családok száma 32		
A családtagok száma			A családtagok közül				A családtagok közül		
férfi	nő	összesen	1952 évben és ezután	1944–1951 években	1898–1943 években	1989 előtt	nőtlenek, hajadonok	házasságban	házasságon kívüli élet- közösségben
			születettek száma				élők száma		
66	68	134	36	28	64	6	80	45	9

Az 1898–1943 években születettek közül					
munkanélküli		alkalmi munkás		állandó foglalkozású	
férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
2	30	10	7	15	–

Időszaki munka		Időszaki és alkalmi munkavállalók közül							
Férfi	Nő	vályogvető	napszámos	földműves	kubikus	teknővájó	zenész	fuvaros	segédmunkás
		3	14						

Az állandó foglalkozásúak közül											
segéd- munkás	tollszedő	zenész	kaskötő	mező- gazda- sági munkás	kubikus	pásztor	bádogos	tsz-tag	villany- szerelő	fuvaros	kűműves
13						2					

Iskolába járók száma	Iskolába nem járók száma	1943 előtt születettek közül		Házasságon kívül született gyermekek közül		Hányan beszélnek a cigány nyelvet
		írni, olvasni tudók	írni, olvasni nem tudók	hány viseli	hány nem viseli	
		száma	száma	száma	száma	
	28	9	61	3	5	115

Havi átlagos jövedelem (Ft)	Állatállományuk				Lakásuk				A telek		A saját házhely	
	ló	tehén	kecske	sertés	jó	gyenge	föld feletti putri	földbe vájt putri	saját	község	kh	□ öl
16 500			3	2	15	17			29	3	1	50

Egyéni nyilvántartási lap

A nyilvántartott (cégéssz) személy	NEVE:		LAKHELYE:	
	Születési helye, ideje, foglalkozása			
	Apjának neve, foglalkozása, lakóhelye			
	Anyjának neve, foglalkozása, lakóhelye			
	Érjének neve, foglalkozása, lakóhelye			
	Felcségek neve, foglalkozása, lakóhelye			
	Gyermekeinek száma (vérszerinti, örökbefog.)			
INGÓ VAGYONA			Érték:	
(Bútor, gazd. felszerelés ipari eszközök, állatállomány stb)				
INGATLAN VAGYONA			Terület: Érték:	
Mezőgazdasági terület (szántó, erdő, rét, legelő, stb)				
Ház hely (kert)				
Ház. Fala: (tömb, tégl, stb) Padlózata: (föld, tégl, padló) Helyiségek: (szoba, konyha, kamra, stb)				

Magyar Országos Levéltár - XXVIII-M-8 3 d ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
F. SZÉKES 32

1. kép. Zala megyei felméréshez használt egyéni nyilvántartó lap Forrás: MNL OL XXVIII-M-8 3. d.

Munkaviszonyra vonatkozó adatok

a	Állandó munkaviszonyban áll-e? Hol, máta, milyen minőségben?	
b	Alkalmi (napszámos) munkát végez? Havonta átlag hány napon át?	
c	Szakképzettség	
d	Képesítés nélküli szakismerete	
Kulturális adatok		
e	Iskolai végzettség	
f	Nyelvismeret	
g	Katonai szolgálat (Hely, idő, legyvernem, rang)	
h	Volt-e külföldön? Hol, mikor, miért, mennyi ideig?	
Megjegyzés		
Magyar Országos Levéltár - XXVIII-M-8 3 d		

Ny. Zala megye... 1974

2. kép. Zala megyei felméréshez használt egyéni nyilvántartó lap másik oldala Forrás: MNL OL XXVIII-M-8 3. d.